

УСТОЙЧИВОСТ НА ФЕРМАТА¹

Проф. д-р Храбрин Башев

Институт по аграрна икономика, София

E-mail: hbachev@yahoo.com

Резюме: Статията дава отговор на въпросите „какво представлява устойчивостта на фермата“, „кои са механизмите и формите за управление на фермерската устойчивост“, и „как да оценим равнището на устойчивост на земеделските стопанства“. Първо се анализира развитието на „концепцията“ за устойчивост на фермата и тя се дефинира като способност на дадено стопанство да поддържа своите управленчески, икономически, екологически и социални функции в дългосрочен план. След това се систематизират принципните механизми и форми на управление на фермерска устойчивост, които включват институционалната среда, пазарни, частни, колективни, обществени и хибридни форми. След това се предлага система от критерии и показатели за оценка равнището на устойчивост на земеделските стопанства в съвременния етап от развитието на нашето селско стопанство. Накрая се представя подход за анализ и оценка на системата за управление на фермерската устойчивост.

Ключови думи: устойчивост на фермите, оценка, управление.

JEL: Q12, Q18, Q56, Q57.

Навсякъде по света и у нас въпросът за управление и оценка на устойчивостта на фермите² е сред най-дискутираните от научни работници, фермери, инвеститори, политици, групи по интереси и широката общественост. Независимо от значителните постиженията на теорията и практиката в тази нова област, все още няма единомислие по отношение на това „какво представлява устойчивостта на фермата“, „каква е връзката между фермерската и аграрната устойчивост“, „кои са критичните фактори на фермерската устойчивост“, „кои са механизмите за управление на фермерската устойчивост“, „как да изберем най-ефективните форми за управление“ и „как да оценим равнището на устойчивост на фермите в динамичен свят, в който едва ли да има нещо наистина „устойчиво“.

В статията се предлага подход за оценка на устойчивостта на земеделските стопанства и на системата за управлението ѝ в условията на прилагане на ОСП на ЕС в нашата страна.

¹ Авторът изказва благодарност на ФНУ за финансовата подкрепа на тази разработка.

² В статията „ферма“ и „земеделско стопанство“ се използват като синоними.

1. Дефиниране на фермерската устойчивост

Движенията за устойчивост сред фермерите и потребителите първоначално възникват в развитите страни в резултат на безпокойството на отделни индивиди и групи за негативното въздействие на земеделието върху необновяемите ресурси и деградацията на почвата, здравния и екологически ефект на химикалите, влошаването на качеството на храните, намаляването на броя на фермите, спада на степента на самозадоволяване, несправедливото разпределение на доходите, разпадането на селските общности, загубата на традиционните ценности и т.н. „Устойчиво земеделие“ най-често се използва като обобщаващ термин на „*новите*“ *подходи* в сравнение с „масовото“ (капиталоемко, едро-машабно, монокултурно и т.н.) фермерство, като включва органичното, биологичното, алтернативното, екологичното, нискоразходното, натуралното, биодинамичното, биоинтензивното, биоконтролираното, консервиращото, регенериращото, прецизното, поддържащото общностите и т.н. земеделие.

След това в концепцията за устойчивост се включват и по-актуални „*социални*“ *въпроси* като форми на потребление и начин на живот; децентрализация; развитие на (селските) общностите; равнопоставяне на половете, между страните („Север-Юг“) и на поколенията; добро социално управление (governance); запазването на аграрната култура и наследство; подобряването на природната среда; етически проблеми като благосъстояние на животните, използване на ГМК и др.

Световната конференция в Рио де Жанейро (1992) разисква *глобалния проблем за устойчиво развитие* и прие Декларация с неговите „*универсални принципи*“ – право на всеки на здравословен и производителен живот в хармония с природата; защита правата на бъдещите поколения; интеграция на екологичните, социални и икономически аспекти на всички нива; международно коопериране и партньорство; прилагане на превантивен подход по отношение на природната среда; задължение за компенсация от замърсителя; оценка на въздействието върху околната среда; признаване на ролята и интересите на жените, младежите и месното население; защита на мира и др.

Освен това принципно (декларативно) разбиране на устойчивостта се появява и по „оперативни“ дефиниции. Така например устойчивостта на фермата често се определя като „*набор от стратегии*“³. Управленческите подходи, които най-общо се свързват с нея, са: самозадоволяване чрез използване на произведени във фермата или локални „вътрешни“ ресурси и ноу-хау; намаляване или прекратяване на ползването на химически торове; намаляване или прекратяване използването на химически пестициди и заместването им с интегрирана борба с вредителите; повишено или подобро използване на сеитбооборота за диверсификация, почвено плодородие и контрол на вредителите; повишено или подобро използване на оборска тор и други органични материали за подобряване на почвеното плодородие; увеличаване разнообразието на растенията и животните и използване на повече местни растения и технологии; поддържане на растителната

³ Mirovitskaya, N. and Ascher, W. Guide to Sustainable Development and Environmental Policy. Duke University Press, London, 2001.

покривка на почвата; намаляване броя на животните в стадата и пасищата; прилагането на добри селскостопански практики. Съответно на това степента на устойчивост на дадена ферма се установява чрез оценка на промените в използването на ресурсите (например прилагане на химически торове и пестициди) и внедряването на алтернативни (устойчиви) производствени методи и чрез сравнението им с „типичните“ (масово разпространени) ферми.

Разбирането на устойчивостта като „подход на фермерство“ обаче невинаги е полезно за адекватна оценка на устойчивостта и за „насочване на промените в земеделието“. Стратегиите и „устойчивите практики“, които възникват като отговор на проблемите в развитите страни, невинаги са актуални за специфичните условия на останалите държави. Приоритетите и йерархията на целите в дадена страна също се променят във времето, което прави този подход неподходящ за сравняване устойчивостта на фермите в различните отрасли, страни или в динамика. Подобно разбиране може да отрече някои подходи, които са свързани с модерното фермерство и въпреки това повишават устойчивостта. Това разбиране прави невъзможна оценката на приноса на дадена стратегия към устойчивостта, тъй като определеният подход е вече използван като „критерий“ за дефиниране на устойчивостта. Поради ограниченото знание и информация по време на прилагането на дадена стратегия е възможно да се правят грешки, като се отричат тези, които повишават устойчивостта и се налагат други, които застрашават дългосрочната устойчивост. Този подход игнорира икономическите измерения, които са определящи за равнището на устойчивост на фермата (и най-екологически чистата ферма в света няма да бъде устойчива „за дълго време“, ако не може да се самоиздържа). Този подход не отчита влиянието на други важни (външни) фактори, които в края на краищата определят устойчивостта на фермите – институционалната среда, развитието на пазарите, макроикономическата среда, глобално затопляне и екстремен климат и т.н.

Друг подход характеризира устойчивостта на аграрните системи като „*способност за удовлетворяване на многообразни цели (във времето)*“⁴. Целите обикновено включват продоволствена сигурност, поддържане и подобряване на природната среда, достигане на определено жизнено равнище и т.н. Предлагат се многообразни система за оценка, включващи екологични, икономически и социални аспекти на устойчивостта на фермите. В зависимост от целите на анализа и възможностите за оценка се използват разнородни и не малко на брой показатели за използвани на ресурси, за дейност, за ефекти и т.н.

Най-често обаче съществува „конфликт“ между качествено различните цели – например повишаване на добивите (дохода) и подобряването на условията на труд, и негативния ефект върху околната среда. Стои въпросът, *кой елемент на системата да е устойчив* и даване на предпочитание на един за сметка на другите. Нерядко е много трудно да се определи връзката между дейността на фермата и очакванията. За разрешаване на проблема за „съизмерването“ се предлагат разнообразни подходи за „интегриране“ на показателите в „безмерни“,

⁴ **Brklacich**, M., Bryant, C. and Smith, B. Review and appraisal of concept of sustainable food production systems. *Environmental Management*, 15(1), 1991, 1-14.

„енергетични“, „парични“ и др. единици, които подходи се основават на много условия при превръщането на показателите в единно измерение, определянето на сравнителната „тежест“ на различните цели и т.н. Понякога интеграцията се базира на неправилни допускания като това, че многообразните цели са напълно взаимнозаменяеми и съизмерими. Неправилно се тълкува, че устойчивостта на системата е винаги алгебрична сума от нивата ѝ при отделните ѝ елементи, докато общото равнище най-често се (пре)определя от равнището на устойчивост на (критическия) елемента с най-ниска устойчивост. Също се смята, че устойчивостта на фермата е абсолютно състояние и може само да се повишава или понижава, докато „дискретно“ състояние на неустойчивост (фалит, външно придобиване) е не само възможно, но и типично. „Субективното“ определяне на целите свързва критерия за устойчивост не със самата ферма, а с предварително фиксирана значимост, зависеща от интересите на стопанина и/или акционерите, приоритетите на финансиращата организация, стандартите на анализиращия орган, разбирането на изследователя и т.н. На по-долните нива на анализ (парцел, участък, ферма) повечето от формулираните системни цели са външни и принадлежат на система(и) от по-висш порядък. Различните типове стопанства (индивидуални, фамилни, кооперативни, корпоративни) имат доста различна вътрешна структура, като целите на индивидуалните участници невинаги съвпадат с тези на фермата като цяло. Много от тези подходи за разбиране и оценка на устойчивостта не включват съществения „времеви“ аспект, а оценката на устойчивостта трябва да дава представа за *бъдещето*, а не да констатира минали и настоящи състояния.

Друг подход интерпретира устойчивостта като *„способност (потенциал) на системата да поддържа и подобрява своите функции“*⁵. Най-напред се определят различни основни характеристики на системата, за които се смята, че детерминират нейната устойчивост като: стабилност; потенциал за съпротива; надеждност; способност за оцеляване; продуктивност; качество на почвата, водата и въздуха; некултурни видове; енергийна ефективност; самозадоволяване; социална справедливост; социална приемливост и т.н. След това се идентифицират показатели за измерване на тези атрибути и се оценява тяхната динамика във времето. Предимство на този подход е, че свързва устойчивостта със самата система и с нейната способност да функционира в бъдеще. Той дава и операционен критерий за устойчивостта, което позволява да се идентифицират ограниченията и да се оценят различните начини за нейното повишаване. Освен това не е сложно количественото измерване на показателите, тяхното представяне като индекс във времето и съответната интерпретацията на равнището на устойчивост. Трендът отразява агрегатното въздействие на няколко детерминанта, което елиминира необходимостта от сложни модели за агрегиране.

Предлаганите подходи обаче имат и съществени недостатъци, свързани с неправилното допускане, че бъдещото състояние на системата може да се предвиди чрез екстраполация на минали трендове (за новоизградени ферми без история е изобщо невъзможно да се използва подходът). „Негативните“ промени на

⁵ Lopez-Ridaura, S., Masera, O. and Astier, M. Evaluating the Sustainability of Complex Socio-environmental Systems. MESMIS Framework, Ecological Indicators, 2002.

някои от показателите (добив, доход, качество на въздуха и водата) могат да са резултат на „нормални“ процеси на функциониране на фермата и на по-висшите системи. За да се избегнат тези недостатъци, се предлага използване на сравнение на показателите не във времето, а със средните равнища на фермите в подотрасъла и района. Позитивното отклонение от средните обаче невинаги дава представа за устойчивостта, тъй като са известни много случаи, в които всички структури в дадени отрасли и райони са неустойчиви или отделни „устойчиви“ ферми са елемент на системи с понижаваща се устойчивост. Най-често е невъзможно да се предложи един единствен измерител за всеки атрибут, което изисква субективно „съизмерване“ и приоритизиране на множеството показатели. Този подход игнорира и институционалните, и макроикономически измерения, нееднаквите цели на различните типове ферми и организации и сравнителните предимства и взаимна допълняемост на алтернативните управленчески структури.

Ето защо устойчивостта на отделните типове ферми не може да бъде правилно разбрана и оценена без анализ на техния сравнителен производствен и управленчески потенциал да поддържат своите разнообразни функции в конкретната социално-икономическа и природна среда, в която те функционират. Като производствено-управленческа единица устойчивостта на дадена ферма ще се определя и от нейната дейност и управленчески решения (ефективност, способност за адаптация към променящата се среда) и от промените във външната среда (пазарна криза, обществена подкрепа, екстремен климат). Последните могат значително да подобрят или влошат устойчивостта на отделните стопанства, независимо от управленческите решения на индивидуалните стопанства. Не съществува ферма или друга система, която да е устойчива „вечно“, така че оценката на „устойчивостта“ е свързана с отговор и на въпроса *за колко дълго – за какъв период във времето* става дума.

Предвид на постоянното развитие на характеристиките и на концепцията за устойчивост, и на еволюцията на самата аграрна система, устойчивостта нарастващо се разбира като „процес на разбиране на промените и адаптиране към тези изменения“⁶. Фермерската устойчивост е винаги специфична за времето, ситуацията и елемента и характеризира потенциала да съществува и се развива чрез адаптиране и приобщаване към промените във времето и пространството. Този вътрешен динамизъм също предполага и „краен живот“, като дадена система се смята устойчива, ако реализира своя „очакван жизнен цикъл“.

Тази характеристика следва да бъде „системно ориентирана“, като системата следва да бъде ясно определена, включително нейните времеви и пространствени граници, елементи, функции, цели и значение в йерархията. Това предполага отчитане на многостранните функции на земеделските стопанства на съвременния етап, типа и ефективността ѝ и нейните връзки с устойчивостта на домакинствата, аграрните организации, района, екосистемата и отрасъла като цяло. Този подход трябва да позволява сравнителен анализ на различните аграрни системи (ферми от различен тип, в различни страни) и да бъде предвидим, тъй

⁶ **Raman**, S. *Agricultural Sustainability. Principles, Processes and Prospect*. Haworth Press., New York, 2006.

като устойчивостта се отнася за бъдещи изменения. Тя трябва да бъде и критерий за насочване на промените в политиките и фермерските и потребителски практики, поведението на агентите, за избор на приоритетите за изследване и развитие и т.н. Устойчивостта трябва да позволява лесна и бърза диагностика и възможност за интервенция чрез идентифициране и приоритизиране на ограниченията, проверка на хипотези и даване на възможност за всеобхватни оценки, като тя е достъпна за разбиране и практически лесна за ползване от агентите.

Дефинирането на устойчивостта на фермата следва да се основава на "буквалния" смисъл на този термин и да се разбира като системна характеристика и „способност да съществува във времето“⁷. Тя трябва да характеризира основните аспекти от дейността на фермата и нейната способност (вътрешен потенциал, стимули, сравнителни предимства, значимост, резултатност) да поддържа своите управленчески, икономически, екологически и социални функции в дългосрочен план (Схема 1).

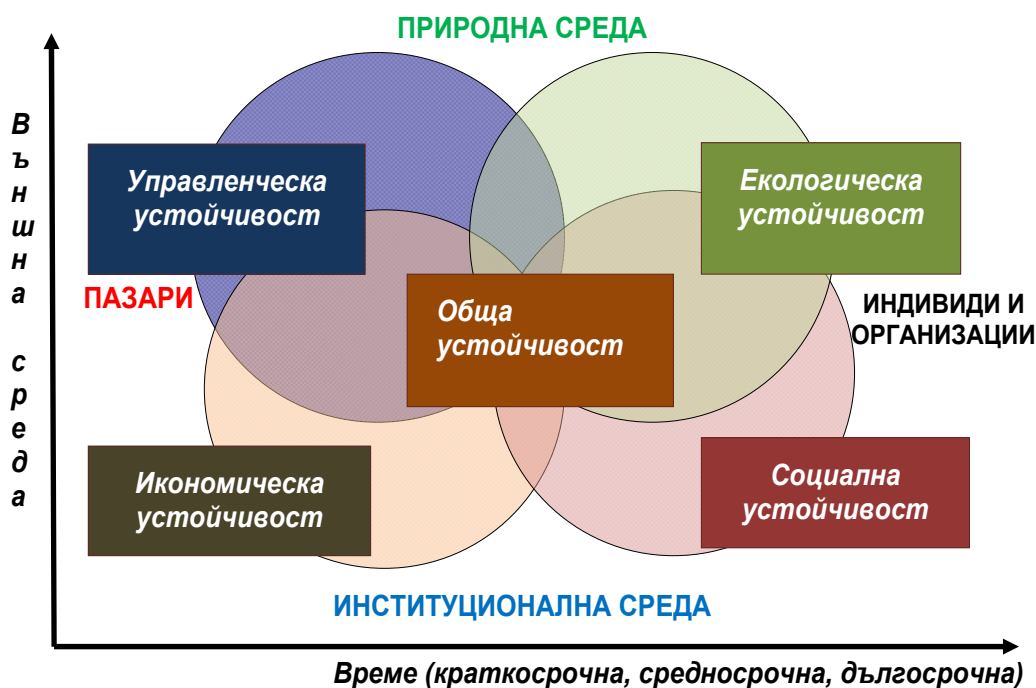

Схема 1. Устойчивост на фермата
Източник: авторът.

Една ферма е устойчива, ако:

- е добра и *управленчески ефективна* – тя е предпочитана ферма и има еднакъв или по-висок потенциал за управление на дейността и транзакциите в сравнение с други ферми или икономически организации;

⁷ Hansen, J. Is Agricultural Sustainability a Useful Concept, Agricultural Systems 50. 117-143, 1996.

- е *икономически жизнена* и ефективна – позволява приемлива икономическа възвръщаемост на използваните ресурси и финансова стабилност на стопанството;

- е *социално отговорна* по отношение на фермерите, работещите, другите агенти, общностите, потребителите и обществото – способства за подобряване начина на живот на фермера и селските домакинства, съхранение на ресурси и традициите, устойчивото развитие на общностите и обществото;

- е *природосъобразна* – дейността е съпроводена със съхраняване, възстановяване и подобряване на компонентите на природната среда, хуманно отношение към животните, и т.н.

В зависимост от комбинацията на тези измерения устойчивостта на дадено стопанство може да бъде *висока, добра, незадоволителна* или стопанството да е *неустойчиво*. При всички случаи обаче ниската или липсата на устойчивост на стопанството, в който и да е от аспектите, (пред)определя общото равнище на устойчивост на фермата.

Равнището на устойчивост на фермата следва да се оценява в *краткосрочен* (програмен период), *средносрочен* (текущо поколение фермери) и *дългосрочен* (следващо поколение) план.

Оценката на устойчивостта на фермите трябва винаги да се прави в специфичния социално-икономически и екологически, а не в нереалистичен (желан, „нормативен”, идеален) контекст. Отчитането на външните социално икономически и природни фактори позволява да се определят и основните фактори, които допринасят за устойчивостта на даденото стопанство – конкурентоспособност, адаптивност, развитие на фермерски и аграрни организации, достъп до обществени програми, степен на държавна подкрепа, институционална уредба, екстремни климат, болести по животните и растенията и т.н.

В дългосрочен план не съществува икономическа организация, която не е ефективна, тъй като в противен случай тя ще бъде заменена от по-ефективна организация⁸. Проблемът за оценка на устойчивостта на фермите е непосредствено свързан с оценката на равнището на управленческата, производствената и екологическата ефективност на фермите.

Трябва да се оцени и потенциалът на фермата за адаптация към еволюиращата пазарна, икономическа, институционална и природна среда чрез ефективни промени на управленческите форми, размер, производствена структура, технологии и поведение. Ако фермата няма потенциал да стои на или да се адаптира към ново, по-високо устойчиво ниво(а), тя ще понижава сравнителните си предимства и своята устойчивост и в края на краищата ще бъде или ликвидирана, или трансформирана в друг тип организация. Ако дадена ферма среща големи трудности при спазване на институционалните норми и ограничения (нови качествени и екологични стандарти на ЕС; по-високи социални норми; нови потребности на селските общности) и използване на институционалните възможности (достъп до обществените програми за подкрепа); или сериозни проблеми в

⁸ Вж. **Башев**, Х. Ефективност на фермите и аграрните организации. // Икономическа мисъл, бр. 4, 2012, 46-104.

снабдяването на мениджърски капитал (индивидуална ферма на възрастен предприемач няма наследник, желаещ да продължи бизнеса); или снабдяване със земеделска земя (наличие на голямо търсене от други предприемачи или цели); или финансиране на дейността (недостатъчни собствени средства, невъзможност да се продаде дял или купи кредит); или маркетинг на продукта (промени в пазарното търсене или потребностите на членовете–кооператори, силна конкуренция с вносна продукция); или не е в състояние да се адаптира към съществуващите екологически предизвикателства и рискове (затопляне, екстремен климат, киселяване на почвите, замърсяване на водите), тогава тя няма да бъде устойчива, независимо от високата историческа или текуща ефективност.

2. Механизми и форма на управление

Голяма част от аграрната дейност се управлява напълно „децентрализирано“ от *индивидуални действия* на независими агенти (мениджъри, снабдители, купувачи, потребители), *„видимата ръка на мениджъра“*, и *„невидимата ръка на пазара“ (конкуренцията)*. Например вътрешностопанското разпределение на поземлените, трудовите, финансовите и т.н. ресурси между отделни участъци, производства и др. се управлява от мениджъра на фермата; оптималното използване на ресурсите в отрасъла се „регутира“ от движението на (свободните) пазарните цени; фермерите, доставчиците и купувачите адаптират производството към пазарните потребности (търсене); ниската ефективност се „санкционира“ чрез незадоволителна печалба или фалит.

При недобре дефинирани и санкционирани права и високи транзакционни разходи пазарното управление не постига максимална ефективност (продукт, благоденствие) и устойчивост⁹. Ефективното управление на фермерската дейност често изисква *координирани (колективни) действия* на група стопанства за ефективната реализация на продукцията, устойчивото използване на общи пасища, ограниченото снабдяване с вода, защитата на местното биоразнообразие и т.н. Фермерската дейност също е свързана и със значителни позитивни и/или негативни ефекти върху трети страни и производство на многообразни колективни, полуобществени и обществени блага и вреди. Управлението на фермерската устойчивост все по-често налага „управление“ на отношенията (коопериране, разрешаване на конфликтите, възстановяване на разходите) и колективните действия на агенти с различни интереси, силови позиции, познания, информираност и възможности в широки географски, отраслови и времеви мащаби, а също така и допълнителни действия и интегрално управление на социални, икономически и природните ресурси в регионален, национален и транснационален мащаб.

Системата за управление на фермерска устойчивост включва няколко *принципни* механизми и форми, които управляват поведението и дейността на индивидуалните агенти и в края на краищата предопределят равнището на фермерска устойчивост (Схема 2).

⁹ Coase, R. The Problem of Social Costs. // Journal of Law and Economics 3. 1960, 1-44.

Първо, *институционалната среда* („правилата на играта“) – това е разпределението на правата и задълженията между индивидите, групите и поколенията и системата за тяхното санкциониране на тези права и правила¹⁰. Спектърът на правата включва материални и идеални активи, природни ресурси, дейности, условия и заплащане на труд, социална защита, чиста природа, хранителна и еко-сигурност, вътрешно- и междугенерационата справедливост и т.н. Санкционирането на правата и правилата се осъществява от държавата, общественения натиск, доверието, рецитацията, частни форми или се самосанкционира от самите агенти.

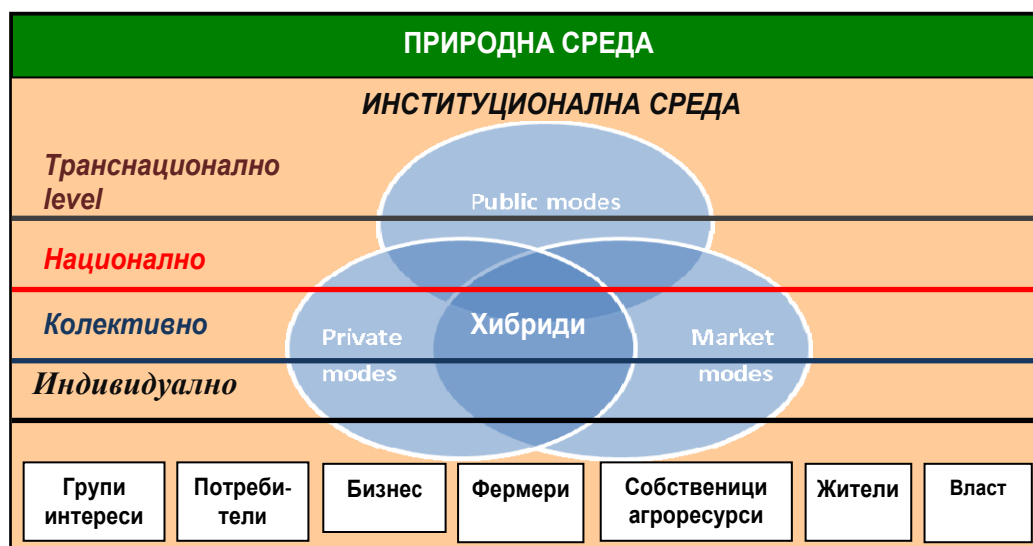

Схема 2. Форми и нива на управление на фермерската устойчивост
Източник: авторът.

Една част от правата и задълженията се определя от формалните закони, нормативни документи, стандарти, съдебни решения и т.н. Освен това съществуват и важни *неформални правила и права*, установени от традицията, културата, религията, идеологията, етични и морални норми и т.н. Институционалното развитие се иницира от обществените (държавни, общностни) власти, международната политика (споразумения, подпомагане, натиск) и частни и колективни действия на индивидите. То е свързано с модернизацията и/или преразпределението на съществуващите права и с еволюцията на нови права и нови (частни, обществени, хибридни) институции за тяхното санкциониране. Членството на България в Европейския съюз е свързано с адаптиране на модерното европейско законодателство и с по-доброто санкциониране (външен мониторинг и санкции при тяхното неспазване от страна на ЕС). В настоящия етап много от институционалните иновации са резултат от натиска или инициативите на групи по интереси, професионални и потребителски организации, екодружения и др.

¹⁰ North, D. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge University Press, 1990.

Институциите и институционалната модернизация създават нееднакви стимули, ограничения, разходи и въздействие за отделните аспекти на фермерската устойчивост. В съвременното общество формалните и неформалните институции (пред)определят в голяма степен значителна част от поведението на агентите и равнището на фермерска устойчивост. Въпреки това обаче не съществува перфектна система от „външно“ определени правила и ограничения, която да може да управлява ефективно цялостната дейност и поведение на индивидите във всички възможни и многообразни условия и отношения на аграрната дейност.

Второ, *частни форми* („частен или колективен ред“) – това са различни частни инициативи и решения на индивидуалните агенти (мениджъри, собственици на трудови, поземлени, материални и финансови ресурси) и специални договорни и организационни форми (дългосрочни договори за доставка и маркетинг, доброволни екодействия, доброволни или задължителни кодове на поведение, партньорски сдружения, кооперации и асоциации, запазени и търговски марки, етикети и т.н.). Например консервацията на природните ресурси е част от управленческата стратегия на много земеделски (еко-, зелени) стопанства. В ЕС има многочислени инициативи на фермери, индустрията, търговските вериги и потребителски организации, които са свързани с издигане на социално-икономическата и екологическата устойчивост.

Индивидуалните агенти се възползват от икономическите, институционалните и други възможности и преодоляват институционалните и пазарните несъвършенства чрез избор или дизайн на нови (взаимно) изгодни частни форми и правила за управление на тяхното поведение, взаимоотношения и размени. Частните форми определят или договарят собствени правила или приемат (налагат) съществуващ частен или колективен ред, прехвърлят действащи или дават нови права на партньора и защитават абсолютните и договорните права на агентите.

Голяма част от фермерската дейност се управлява от доброволни инициативи, „видимата ръка на мениджъра“ или колективно вземане на решения посредством частно или колективно договаряне. Има също така много примери на „провал“ на частния сектор в управление на обществено желаната аграрна дейност (екоконсервация, съхранение на традиционни производства, съхранение и развитие на селските общности и райони).

Трето, *пазарни форми* („невидимата ръка на пазара“) – това са разнообразните децентрализирани инициативи, управлявани от решенията на независими мениджъри, движението на свободните пазарни цени и пазарната конкуренция – мимолетна размяна на ресурси, продукти и услуги, класически контракт за покупка, наемане или продажба, търговия със специални висококачествени, биологични и т.н. продукти и произходи, аграрни и екосистемни услуги и т.н.

Индивидуалните агенти използват (адаптират се към, въздействат на) пазарите, печелейки от специализацията на дейността и взаимноизгодния обмен, докато техните доброволни децентрализирани действия „дирижират“ и „коригират“ цялостното разпределение на ресурсите между различните дейности, сектори, райони, екосистеми, страни и т.н. Има много примери за „провал на пазара“ и за липса на индивидуални стимули, избор и/или нежелана размяна, неустойчиво развитие на фермерски структури или аграрни сектори – липсващи пазари, монополни

или силови взаимоотношения, позитивни или негативни косвени ефекти, диспропорция на доходите и условията на труд и живот в селските и градските райони и др.

Четвърто, *обществени форми* („обществен ред“) – многообразни обществени (общностни, държавни, международни) интервенции в пазарния и частния сектор като обществени препоръки, регулации, подпомагане, данъци, финансиране, предоставяне, модернизиране на правата и правилата. Например в ЕС се прилагат огромни програми за аграрно и селско развитие, целящи „пропорционално“ развитие на селското стопанство и селските райони, защита на доходите и подобряване на благосъстоянието на селското население, запазване на природата и др.

Ролята на общественото (локално, национално, интернационално) управление нараства заедно с интензификацията на аграрната дейност и размяната и взаимната зависимост на социално-икономическата и природозащитната дейност. В някои случаи ефективното управление на индивидуалната дейност и/или организацията на определени дейности чрез пазара или частния сектор отнема продължителен период, много е скъпо, не достига до социално желан размер или въобще не се осъществява. Централизираната обществена интервенция може да достигне желаното състояние по-бързо, с по-малко разходи и по-ефикасно. Обществото се „включва“ в управлението на фермерската устойчивост чрез предоставяне на информация и обучение на частните агенти, стимулиране и (съ)финансиране на техните доброволни дейности, налагане на задължителен ред и санкции при неизпълнение, директно организиране на определени дейности (съвети, научни изследвания, мониторинг). Има и много случаи на лошо обществено включване (бездействия, неправилна интервенция, прекомерно регулиране, корупция), водещо до съществени проблеми за устойчивото развитие.

Пето, *хибридни форми* – някаква комбинация от горните три, като обществено-частно партньорство, обществено лицензиране и инспектиране на частни биоферми и др. В дългосрочен план специфичната система за управление на аграрния сектор и на фермерската устойчивост (пред)определя типа и характера на социално-икономическото развитие на аграрния сектор. В зависимост от ефективността на изградената система за фермерска устойчивост отделните ферми, подотрасли, райони и страни постигат различни резултати в социалноикономическото развитие и в съхраняването на природата и се наблюдава различно ниво и предизвикателства в икономическата, социалната и екологическата устойчивост на стопанствата, отраслите и районите.

3. Подход за оценка на устойчивостта на фермите

Земеделско стопанство (ферма): Фермата е основната организационно обособена производствено-управленческа единица в селското стопанство, която произвежда селскостопански продукти и услуги (храни за човека и животните, суровини за преработка, био-енергия, услуги на агроекосистемите и т.н.) и/или поддържа земеделските земи в добро земеделско и екологическо състояние.

Производството на многообразни селскостопански продукти и услуги и организационно-управленческата обособеност (самостоятелност) са съществените признаци за идентифициране на фермата. Едно стопанство може да е диверсифицирано в разнообразни производства и разположено в множество землища, ако е управлявано от един фермер. Даден предприемач може да има няколко различни ферми (собствена ферма и участие в партньорско сдружение, биологична и за традиционно производство и т.н.), които да са самостоятелно регистрирани и управлявани. Дадена ферма може да не бъде напълно автономна, ако е част от хоризонтално или вертикалноинтегрирана организация/собственост – част от цялостната дейност на фамилна фирма, кооперация, научноизследователска или образователна институция, поделение на преработвателно предприятие, ресторант, търговец на дребно или износител.

Устойчивост на фермата: Устойчивостта на фермата характеризира способността (вътрешния потенциал) на дадено стопанство да съществува във времето и да поддържа в дългосрочен план своите управленчески, икономически, екологически и социални функции в специфичната социално-икономическа и природна среда, в която то функционира. Устойчивостта на фермата има четири аспекта, които са еднакво важни и следва винаги да се отчитат: *управленческа устойчивост* – да има добра или висока абсолютна и сравнителна ефективност при организация и управление на дейността и вътрешните и външните отношения на фермата и висока адаптивност към променящата се социално-икономическа и природна среда в съответствие с конкретните предпочитания (тип на фирмата, характер на производството, дългосрочни цели и т.н.) и възможности (образование, опит, налични ресурси, връзки, силови позиции и т.н.) на собствениците на стопанството;

- *икономическа устойчивост* – да има добра или висока продуктивност от използване на природните, трудови, материални и финансови ресурси, достатъчна икономическа ефективност и конкурентоспособност и необходимата финансова стабилност на дейността;

- *социална устойчивост* – да има добра или висока социална отговорност по отношение на фермерите, работещите, другите агенти, общностите и потребителите и да допринесе за съхранение на аграрните ресурси и традициите, подобряване на благосъстоянието и начина на живот на фермерските домакинства и за развитието на селските общности и обществото като цяло;

- *екологическа устойчивост* – да има добра или висока природосъобразност на дейността, която да е съпроводена с необходимото съхраняване, възстановяване и подобряване на компонентите на природната среда (ландшафт, земи, води, биоразнообразие, атмосфера, климат, услуги на екосистемите, др.) и на природата като цяло, хуманно отношение към стопанските животни и т.н.

Оценката на равнището на устойчивост на стопанствата се прави на различни нива: *отделна ферма, ферми от даден тип и вид, ферми от дадена екосистема, ферми от даден район, ферми от даден подотрасъл на селското стопанство, всички ферми в страната*. Оценката на по-високите стопански и пространствени нива е агрегатна от тези на индивидуалните стопанства. За бърза диагностика на фермерската устойчивост на по-високите нива може да се използва и

система от избрани показатели, които адекватно отразяват основните аспекти на устойчивостта на индивидуалните стопанства. Също така е необходимо да се оцени и значимостта на отделните (видове и типове) стопанства в използването на ресурсите, социално-икономическия живот, въздействието върху природата и т.н. на съответните екосистеми, райони, подотрасли и селското стопанство като цяло. Последното „установява“ връзката с аграрната устойчивост като цяло и дава възможност да се вземат решения за усъвършенстване на държавните политики и на стратегиите на фермите и аграрните организации за устойчиво развитие на отрасъла и селските райони.

Равнището на устойчивост на стопанствата и приносът им към аграрната устойчивост обикновено зависят от техния тип и вид, което налага категоризацията им в зависимост от редица критерии. Основните типове ферми по юридически статут в нашата страна са Физическо лице, Едноличен търговец, Търговско дружество и Земеделска кооперация, категоризирани съгласно националното законодателство. В зависимост от пазарната ориентация фермите биват: стопанства за самозадоволяване и обслужване на членовете, „полупазарни“ стопанства и комерсиални стопанства. В зависимост от размера на земеделските стопанства те се класифицират на малки, средни по размер и големи, като се използват различни критерии за категоризация – размер на стопанисваната земя, брой на отглежданите животни, брой за заетите, общ доход, „икономически размер“ и др. В зависимост от производствената специализация фермите в страната се категоризират на по-обща или по-детайлни групи: растителни култури (полски, градинарство, трайни насаждения и др.), животновъдни (тревопасни животни, свине, птици и зайци и др.), смесени (смесени култури, смесено животновъдство, растениевъдно-животновъдни и т.н.). В зависимост от екологическата си сертификация стопанствата биват биологични или в преход към биологично производство, с конвенционално производство, смесено производство и т.н. В зависимост от месторазположението си фермите се класифицират в зависимост от това, какви екосистеми те включват или са част от зона (равнинна, полупланинска, планинска, крайречна, воден басейн, крайморска, защитени зони и резервати, с повишен екориск и т.н.) или в кой административен (област, община), географски (крайграничен, Северна България и т.н.) или социално-икономически (силно развит, развиващ се, недоразвит, ненаселен, отмиращи дейности) район попадат.

Оценката на устойчивостта на фермата винаги се прави в определен конкретен исторически момент (дата), който отразява специфичното ни познание за състоянието на стопанството и неговото въздействие, възможностите за отчитане на различните аспекти от устойчивостта и резултатността на стопанството, наличната информация и достъпа до първични данни от стопанствата, потребностите на фермерските мениджъри и аграрната политика и т.н.

За оценка на много от измеренията на устойчивостта на стопанството следва да се използват (осреднени) годишни или многогодишни данни. Това се налага от необходимостта да се елиминира голямата вариацията на значенията на моментните състояния („снимки“) обусловени от „естествения“ стопански, инвестиционен, агрономически, биологически или климатичен цикъл (например рентабилност, финансова задлъжнялост, продуктивност, брой животни, вложения на

химикали, обем напояване, сеитбооборот и др.) или пък не е налична друга отчетна, статистическа, първична и др. информация.

Различаваме два вида оценки на устойчивостта на стопанството: *историческа* (ретроспективна) – за равнището и динамиката през определен „минал“ период от развитието на стопанството; *настояща* – даваща представа за „текущото“ състояние на стопанството и вероятното ниво на устойчивост в близка или по-далечна перспектива.

Следва да се разграничават и правят оценки на *краткосрочната, средносрочната и дългосрочната устойчивост* на стопанствата. Най-често устойчивостта на фермата не е неизменна във времето, което налага определяне на нейното реализирано или вероятно ниво за даден период: *краткосрочен* – текущият програмен период или 5-7 години; *средносрочен* – сравнително по-дълги периоди от време (например 5-10 години), като за текущите оценки е необходимо отчитане на оставащото активно време на настоящото поколение фермери. Болшинството от фермерите в нашата страна са в напреднала възраст и им предстои да се пенсионира в близките години, като е подходящо да се използват 8-10 години; *дългосрочен* – в обзрим дългосрочен план от 10-15 и повече години, който в голяма степен следва да свърже и съхранението, и трансфера на стопанствата и ресурсите за бъдещите поколения.

Йерархическите нива, които улесняват формирането на системата за оценка на устойчивостта на фермите, включват правилно формулирани и селектирани *принципи, критерии, показатели и референтни стойности* (Схема 3).

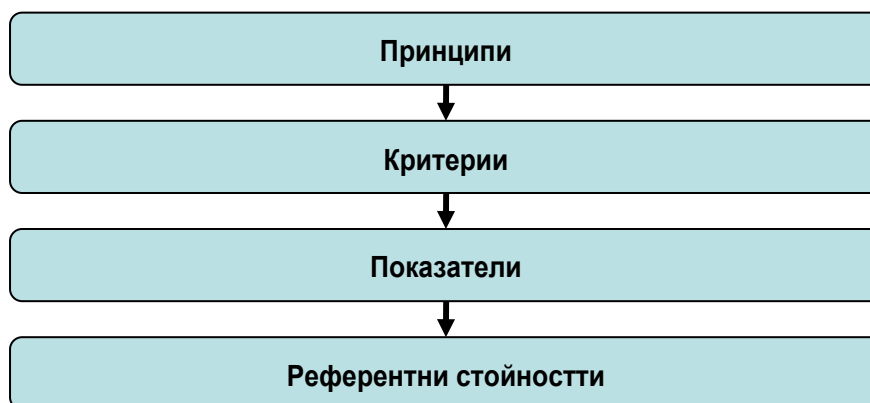

Схема 3. Йерархически нива на системата за оценка на устойчивостта на фермите

Източник: адаптирано от Sauvenier et al.

Принципи – най-високо йерархическо ниво, свързано с многостранните функции на земеделските стопанства, които са универсални и изразяват състояние на устойчивост, които следва да се постигнат в четирите основни аспекта – управленчески, икономически, социален и екологически. Например плодородието на земеделските земи се поддържа или подобрява.

Критерии – те са по-конкретни от принципите и лесни за свързване с пока-

зателите, като изразяват резултативно състояние на оценяваната ферма, когато съответният принцип се реализира. Например, ерозията на почвите е минимизирана.

Показатели – количествени и качествени променливи от различен тип (поведение, дейност, вложение, резултат, въздействие), които е възможно да се оценяват в специфичните условия на оценяваните стопанства и позволяват измерването на съответствието с определен критерий, като в съвкупност дават представа за фермерската устойчивост във всичките ѝ аспекти. Например степен на прилагане на правилна агротехника и сеитбооборот.

Референтни стойности – това са желаните значения (абсолютни, относителни, качествени) на всеки от показателите за специфичните условия на оценяваните стопанства, които подпомагат оценката на равнището и дават насока за постигане (поддържане, подобряване) на устойчивостта на фермата. Те са определени по научен, експериментален, статистически или законодателен път.

Като референтна стойност може да се използва: *специфично правило или стандарт* – например прилагане на добри земеделски и екологически практики; стандарти за безопасност на труда; стандарти за благосъстояние на животните и др.; *нормативно ограничение* – например норма за допустимо замърсяване на водите, почвата и въздуха; екологически праг на замърсяване на земите и водите с нитрати и др.; *норма за сравнение* – например оптимална доза на торене с химикали, третиране с пестициди, за напояване; степен на съхранение на традициите и т.н.; *минимално или максимално изискване* – например липса на неразрешими трудности при осигуряване на необходимата земеделска земя, труд и т.н.; оптимална степен за задължнялост на стопанството и др.; *граница на вариация* – напр. брой животни на единица пасищна площ; разнообразие на популациите на диви птици и животни и др.; *средни стойности за сходни стопанства* – например производителност и рентабилност на фермите в района или отрасъла; разнообразие на културните видове и т.н.; *тренд* – например равнище на доходите и благосъстоянието на селските домакинства, емисии на парникови газове от фермите; ниво на разнообразие от насекоми и растения и др. *лично или колективно предпочитание* – например удовлетвореност от фермерска дейност, съхранение на традициите, породите и технологиите и т.н.

По голямата част от референтните стойности показват нивото, което гарантира дългосрочната стопанска устойчивост и в зависимост от това, доколко то се достига или превъзхожда, фермите могат да бъдат с висока, добра или ниска устойчивост, или да са неустойчиви – например стопанства с по-висока рентабилност от средната за отрасъла или киселинността на почвите е по-високо устойчива от останалите, а тези съответно с по-ниски или по-високи стойности са с ниска икономическа или екологическа устойчивост или (икономически, екологически) неустойчиви. Друга част от референтните стойности показва условие за устойчивост, отклонението от което характеризира състояние на незадоволителна устойчивост или неустойчивост. Например ферми, несъблюдаващи нормативно определените условията за труд, благосъстояние на животните, или използващи забранени химикали и технологии, произвеждащи забранени продукти (канабис и др.) и т.н.

Съдържанието и значимостта на принципите, критериите, показателите и

референтните стойности се формулират от водещи експерти по фермерска устойчивост и следва постоянно да се актуализират за конкретните условия на оценяваните стопанства и да са в съответствие с развитието на науката, методите на измерване и мониторинг, наличната информация, отрасловите стандарти, обществените норми и т.н.

За нуждите на настоящата разработка се направи обстойно проучване на специалната литература, официалните документи и практиката у нас и в други страни и се проведеха многочислени консултации с водещи национални и международни експерти в тази област. На тази основа се разработва система с потенциални принципи, критерии, показатели и референтни стойности за съвременните условия на развитие на нашите ферми. След това се организира специална експертиза с 10 водещи учени, работещи по проблемите на устойчивостта на фермите, от ИАИ, УНСС и Аграрния университет в Пловдив. Те обсъдиха, допълниха и оцениха значимостта на предложената от нас система от принципи, критерии, показатели и референтни стойности, като селектираха най-подходящите за съвременните условия за развитие на земеделските стопанства в нашата страна (Таблица 1). За избор на показателите за оценка се ползваха няколко критерия¹¹: значимост при отразяване на аспектите на устойчивостта, възможност за отразяване на промените във времето и пространството, аналитична сила, разбираемост и еднозначност, измерваемост, значимост за управлението и политиките и практическа приложимост. Целта беше да се селектира балансирана система с достатъчно (около 10 за всеки аспект), но не прекалено много показатели (общо не повече от 50), което ще гарантира ефективността на използване.

Таблица 1

Принципи, критерии, показатели и референтните стойности за оценка на устойчивостта на земеделските стопанства

Принципи	Критерии	Показатели	Референтна стойност
Управленчески аспект			
Приемлива управленска ефективност	Ефективност за управление на дейността по отношение на друга възможна организация	Сравнителна ефективност на снабдяването и управлението на трудови ресурси (1)	Подобна на алтернативна организация
		Сравнителна ефективност на снабдяването и управлението на природни ресурси (2)	Подобна на алтернативна организация
		Сравнителна ефективност на снабдяването и управлението на иновации (4)	Подобна на алтернативна организация

¹¹ За валидация на показателите за устойчивост се използва широко прилаганият подход за Мултикритерийна експертна оценка, подробно представен в литературата (Иванов и др.; Sauvenier et al.).

Принципи	Критерии	Показатели	Референтна стойност
		Сравнителна ефективност на управлението на реализацията на продукта (5)	Подобна на алтернативна организация
		Сравнителна ефективност на снабдяването и управлението на финанси (6)	Подобна на алтернативна организация
Достатъчна адаптивност	Адаптивност на стопанството	Равнище на адаптивност към пазарната среда (7)	Добро
		Равнище на адаптивност към институционалната среда (8)	Добро
		Равнище на адаптивност към природната среда (9)	Добро
Икономически аспект			
Висока икономическа ефективност	Икономическа ефективност на използване на ресурсите	Равнище на производителност на труда (10)	Подобно на средната за отрасъла
		Продуктивност на земята (11)	Подобна на средната за отрасъла
		Продуктивност на животните (12)	Подобно на средната за отрасъла
	Икономическа ефективност на дейността	Рентабилност на производството (13)	Подобна на средната за отрасъла
		Доходност на стопанството (14)	Приемлива от собственика
Добра финансова стабилност	Финансови възможности	Рентабилност на собствения капитал (15)	Средна за отрасъла
		Обща ликвидност (16)	Средна за отрасъла
		Финансова автономност (17)	Средна за отрасъла
Социален аспект			
Добра социална ефективност за фермера и фермерските домакинства	Благосъстояние на фермерите	Доход на член от фермерското домакинство (18)	Подобно на другите сектори в района
		Удовлетвореност от дейността (19)	Приемлива за фермера
	Условия на труд	Съответствие на нормативните изисквания (20)	Стандарти за условия на труд в отрасъла
Приемлива социална ефективност за нефермерите	Запазване на селските общности	Доколко допринася (21)	Реално допринася
	Съхранение на традициите	Доколко допринася (22)	Реално допринася

Принципи	Критерии	Показатели	Референтна стойност
Екологически аспект			
Опазване на земеделските земи	Химическо качество на почвите	Органичен състав (23)	Подобен на типичния за района
		Киселинност (24)	Подобна на средната за района
		Засоляване (25)	Подобно на средното за района
	Почвена ерозия	Степен на ветрова ерозия (26)	Подобна на типичната за района
		Степен на водна ерозия (27)	Подобна на типичната за района
	Агротехника	Сеитбооборот (28)	Научнообоснован за района
		Брой на животните на единица площ (29)	В границите за допустимия брой
		Норма на торене с натрий (30)	В границите за допустимо количество
		Норма на торене с калий (31)	В границите за допустимо количество
		Норма на торене с фосфор (32)	В границите за допустимо количество
Степен на прилагане на добрите земеделски практики (33)	Утвърдени правила		
Управление на отпадъците	Начин на съхранение на оборската тор (34)	Правила за съхранение на оборска тор	
Напоиване	Степен на напоиване (35)	Научно-препоръчана норма за района	
Опазване на водите	Качество на наземните води	Съдържание на нитрати (36)	Подобно на средното за района
		Съдържание на пестициди (37)	Подобно на средното за района
	Качество на подпочвените води	Съдържание на нитрати (38)	Подобно на средното за района
		Съдържание на пестициди (39)	Подобно на средното за района
Опазване на въздуха	Качество на въздуха	Степен на замърсяване на въздуха (40)	Приемливост от селската общност
Опазване на биоразнообразието	Многообразие на културните видове	Брой на културите (41)	Подобна на средните за района
	Многообразие на дивите видове	Брой на видовете (42)	Подобна на средните за района
Благосъстояние на животните	Хуманно отношение към животните	Степен на спазване (43)	Стандарти за отглеждане на животните
Опазване на услугите на еко-системите	Качество на услугите на екосистемите	Степен на съхранение (44)	Приемливост от общностите

Източник: експертиза с водещи експерти в областта.

4. Изчисляване, представяне, интерпретация и интеграция на оценките

За определяне на равнището на устойчивост на индивидуалните стопанства е необходимо да се ползва първична информация, предоставена от мениджърите на ферми (за поведение, дейност, резултати, цели), налична отчетна и статистическа информация, експертни оценки от специалисти в дадената област и т.н. На тази основа се определят съответните количествени или качествени значения за всеки от показателите и се сравняват със съответните референтни стойности. Ниво на определен показател на или близко до референтната стойност означава добра или висока устойчивост. Показатели, които не са адекватни за конкретното стопанство, не се включват – например „хуманно отношение към животните“ са стопанства без животновъдна дейност, „запазване на селските общности“ за единични и отдалечени от населените места високопланински стопанства и т.н.

Обикновено съществува „състояние на устойчивост“ на стопанството при различни значения за даден показател. Ето защо експертите определиха и различните качествени състояния на устойчивост (висока, добра, ниска, незадоволителна) и състояние на неустойчивост при определени отклонения на значенията на показателите от тези на референтните стойности (Таблица 2).

Таблица 2

Нива на устойчивост в зависимост от степента на достигане на референтната стойност за показателя

Номер на показателя	Референтна стойност	Нива на устойчивост				Неустойчивост
		Висока	Добра	Ниска	Незадоволителна	
1.	1.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC
2.	2.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC
3.	3.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC
4.	4.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC
5.	5.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC
6.	6.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC
7.	7.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC
8.	8.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC
9.	9.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC
10.	10.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC
11.	11.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC
12.	12.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC
13.	13.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC
14.	14.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC
15.	15.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC
16.	16.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC
17.	17.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC
18.	18.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC
19.	19.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC

Номер на показателя	Референтна стойност	Нива на устойчивост				Неустойчивост
		Висока	Добра	Ниска	Незадоволителна	
20.	20.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC
21.	21.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC
22.	22.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC
23.	23.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC
24.	24.	<PC	= PC	> PC	>>PC	>>>PC
25.	25.	<PC	= PC	> PC	>>PC	>>>PC
26.	26.	<PC	= PC	> PC	>>PC	>>>PC
27.	27.	<PC	= PC	> PC	>>PC	>>>PC
28.	28.	= PC	> PC	>>PC	>>>PC	>>>>PC
29.	29.	= PC	> PC<	>>PC<<	>>>PC<<<	>>>>PC<<<<
30.	30.	= PC	> PC<	>>PC<<	>>>PC<<<	>>>>PC<<<<
31.	31.	= PC	> PC<	>>PC<<	>>>PC<<<	>>>>PC<<<<
32.	32.	= PC	> PC<	>>PC<<	>>>PC<<<	>>>>PC<<<<
33.	33.	= PC	> PC	>>PC	>>>PC	>>>>PC
34.	34.	= PC	> PC	>>PC	>>>PC	>>>>PC
35.	35.	= PC	> PC<	>>PC<<	>>>PC<<<	>>>>PC<<<<
36.	36.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC
37.	37.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC
38.	38.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC
39.	39.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC
40.	40.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC
41.	41.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC
42.	42.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC
43.	43.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC
44.	44.	>PC	= PC	< PC	<< PC	<<< PC

Източник: експертиза с водещи експерти в областта.

Това позволява да се определи и анализира равнището на устойчивост по съответния показател, а така също и да се предприемат мерки за нейното повишаване при тези от показателите с ниски значения.

За да могат да се представят по-нагледно в графичен вид различните аспекти и измерения на устойчивостта на дадено стопанство и за да се интегрират разнородните показатели за съответния критерий, принцип и аспект на устойчивост за едно или група стопанства, качествените равнища за всеки показател се превръщат в (безмерен) Индекс на устойчивост (ИУ_и), като се ползва Таблица 3.

На Схема 4 е представен резултат от оценката на равнището на устойчивост на примерно стопанство с растениевъдно-животновъдна дейност. Тук се вижда добре, че за да се повиши общата устойчивост на фермата, следва да се подобрят значително природозащитните дейности на стопанството. Това предполага както промяна на стратегията на фермата, така и целенасочена политика за подкрепа от страна на държавата за да се стимулират екофункциите на стопанството.

Таблица 3

Скала за преобразуване на качествените равнища в Индекс на устойчивост за отделен показател

Равнища на устойчивост	Индекс на устойчивост (ИУ _и)
Високо	1
Добро	0,75
Ниско	0,50
Незадоволително	0,25
Неустойчивост	0

Източник: авторът.

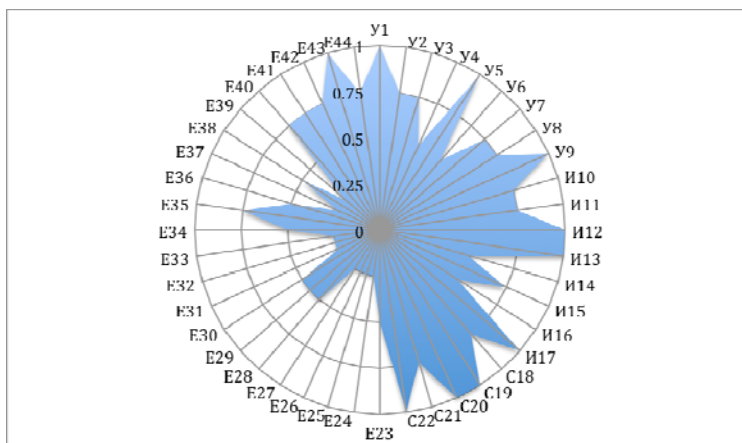

Схема 4. Равнища на устойчивост на примерно стопанство по всички показатели

Източник: авторът.

Най-често отделните показатели по даден критерий и/или по различни критерии, принципи и аспекти на устойчивостта са с нееднакви, а често и с противоположни равнища. Това силно затруднява общата оценка и налага интеграция на показателите.

Интегралният индекс за отделен критерий (ИУ_к), принцип (ИУ_п), аспект на устойчивост (ИУ_а) или общо равнища на фермата (ИУ_о) се получава като средноаритметична от индексите на съставните показатели:

$$ИУ_{(к, п, а, о)} = \sum ИУ_{(п, к, п, а)} / n \quad (n - \text{брой на показателите}).$$

Интегрален индекс 1 или близко до единица означава висока устойчивост, индекс около 0.75 означава добра, а индекс 0 или близо до нула – състояние на неустойчивост. За интерпретиране на интегралните оценки се ползва Таблица 4.

На Схема 5 е представена интегралната оценка на примерното стопанство по основните аспекти на устойчивост. Вижда се добре, че оценяваната ферма има добра обща устойчивост, обусловена от високата социална устойчивост и добрата икономическа и управленческа устойчивост. В същото време стопанството е с ниска интегрална екологическа устойчивост, което налага предприемането на мерки за нейното подобряване.

Таблица 4

Граници за категоризиране на интегралните оценки на устойчивост

Интегрален индекс на устойчивост (ИУ _{п.а.о})	Равнища на устойчивост
0,86 - 1	Високо
0,63 - 0,85	Добро
0,36 - 0,62	Ниско
0,13 - 0,37	Незадоволително
0 - 0,12	Неустойчивост

Източник: авторът.

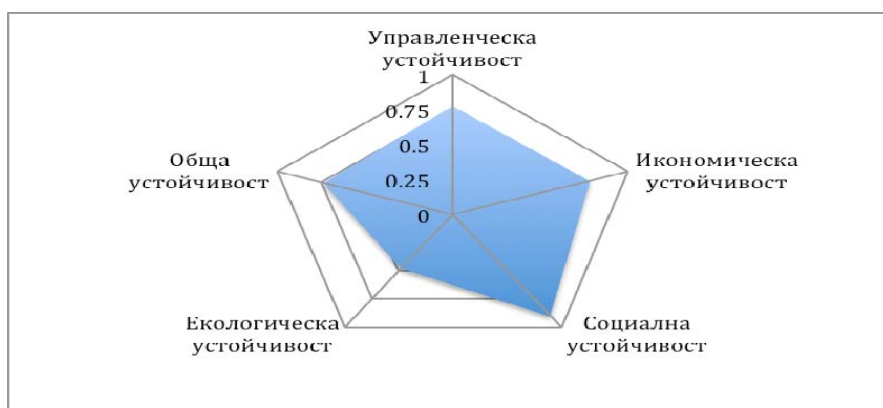

Схема 5. Интегрално равнище на управленческа, икономическа, социална и екологическа устойчивост на примерно стопанство

Източник: авторът.

Общозвестно е, че всяка интеграция на разнотипни показатели е свързана с доста условности, като предполага „еднаква значимост“ и известна „взаимна заменяемост“ на отделните характеристики на устойчивостта. В частност тя допуска, че ниското равнище на устойчивост или дори неустойчивост по един (няколко) показател(и) може да се „компенсира“ с по-високо значение на друг(и) показател(и), без да променя интегралното равнище на устойчивост. Последното обаче невинаги е вярно за болшинството от показателите за управленческа и икономическа устойчивост в краткосрочен план, а в по-дългосрочен план и за много от показателите за социална и екологическа устойчивост. Например липсата на управленческа или икономическа устойчивост бързо прави неустойчиво стопанството като цяло (преобразуване, фалит).

Според панела от експерти не е необходимо да се дава различна тежест на частните показатели при изчисляване на Интегралния индекс за даден критерий, принцип, аспект или общо равнище на устойчивост. При незадоволително или нулево значение на който и да е показател обаче, следва да се анализира значимостта му за конкретното стопанство. В по-дългосрочни периоди на анализ най-ниското равнище на устойчивост по който и да е показател (критерий) ще (пред)определя и интегралното ниво на съответния аспект и общото равнище на устойчивост на фермата.

Общата и частна (аспект, принцип, критерий, показател) устойчивост на стопанствата от даден тип, вид и месторазположение е средноаритметична от тази на индивидуалните ферми.

Интеграцията на показателите не намалява аналитичната им сила, тъй като прави възможно сравнението на устойчивостта на различните аспекти на индивидуалното стопанство и на стопанствата от различен вид или отрасъла като цяло. Освен това тъй като оценката на равнищата по отделните показатели е условие за самата интеграция, първичната информация винаги е налична и може подробно да се анализира.

В зависимост от крайния ползвател и целите на анализа степента на интеграция на показателите следва да се различава. Докато фермерските мениджъри, научните работници и др. предпочитат детайлна информация за всеки от показателите, за вземането на управленчески решения на най-високо ниво са необходими по-агрегирани данни за фермите като цяло, основните страни на устойчивостта и т.н.

5. Идентифициране и оценка на механизмите и формите на управление на фермерска устойчивост

Управленческите „нужди“ са свързани с необходимостта от изграждане на адекватни механизми и форми за стимулиране, координиране, дирижиране и хармонизиране на поведението и действията на заинтересованите агенти, за поддържане на икономическите, социалните и екологическите функции на фермите и за разкриване на проблемите и рисковете, свързани с аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти.

Част от управленческите механизми и форми съществуват в момента на оценката, тъй като са част от общата институционална среда или са резултат от „развитието“ на пазарния, частен и обществен ред в аграрната сфера. Налага се да се анализира доколко управленческите нужди, свързани с основните аспекти на фермерска устойчивост, се „задоволяват“ от съществуващата система за управление. Следва да се идентифицират и оценят специфичните форми за управление на фермерска устойчивост, които се прилагат в условията на дадена ферма, еко-система, район, подотрасъл или отрасъла като цяло. Например включването на фермера във веригата на „биологични продукти“ координира добре отношенията между производители и крайни потребители и допринася за икономическата и екологическа устойчивост. Въпреки това обаче позитивният ефект може да бъде нищожен, ако същевременно не се изгради форма за координиране и на отношенията (колективните действия) с останалите фермери в даден район или система, за да се достигне до минимално необходимия размер за позитивно еко-въздействие. Освен това нуждите за управление на социалната устойчивост невинаги се задоволяват ефективно от въвеждането на принципите на биопроизводство.

Анализът следва да включи цялата система за управление на фермерска устойчивост и да характеризира формалните и неформални институции, пазар-

ните, частните, колективните и обществените форми за управление. Необходимо е да се анализират не „де юре”, а целият спектър „де факто” права върху материални и идеални активи (материални и интелектуални аграрни и екопродукти), природни ресурси, определени дейности, чиста природа, хранителна и екосигурност, вътрешно и между-генерационната справедливост и т.н., които имат отношение към фермерската устойчивост. Заедно с това трябва да се направи анализ на ефективността на санкциониране на системата от права и правила от държавната власт, обществения натиск, доверието, репутацията, частните и колективни форми или от самите агенти.

След това следва да се направи оценка, доколко институционалната среда създава стимули, ограничения и разходи на индивидуалните агенти и обществото за реализиране на фермерската устойчивост и нейните икономически, социални и екологически измерения, интензифициране на размяната и кооперирането между аграрните агенти, повишаване на продуктивността на използване на ресурсите, индуциране на частни и колективни инициативи и инвестиции, развитие на нови права, намаляване на различията между социални групи и райони, преодоляване на социално-икономическите и екологическите проблеми, конфликти и рискове и т.н.

След това следва да се идентифицират многообразните пазарни форми за управление на аграрната дейност и да се направи анализ, доколко „свободният” пазар спомага за координиране (дирижиране, коригиране) и стимулиране на фермерската дейност и размяна и ефективното разпределение и използване на аграрните (материални, финансови, интелектуални, природни и др.) ресурси. Пазарното управление е ефективно за огромна част от дейността и транзакциите в аграрния сектор, тъй като той се характеризира с много участници, стандартни продукти, „свободна” конкуренция и ценообразуване, висока честота на транзакциите и ниска специфичност на активите¹². Въпреки това съществуват множество „провали” на пазара в управлението на критични за фермите дейности като иновации, дългосрочни инвестиции, инфраструктурно развитие, опазване на природната среда и др., които са свързани с висока неопределеност и риск, ниска честота и присвояемост, висока специфичност, недостатъчни размери и т.н.

Трябва да се идентифицират всички случаи на „провал” на пазара, които довеждат до липса или недостатъчни индивидуални стимули, невъзможност за избор и/или нежелана размяна и неспособност за ефективно поддържане на икономическите, социалните и екологически функции на фермите. Например многочислени стопанства с дребни размери имат големи трудности и разходи за пазарна размяна, често са изправени пред ситуация на „липсващи” пазари, монополна или силова търговия, „произвеждат” значителни позитивни или негативни косвени ефекти и водят до сериозни социални, икономически и екологически предизвикателства и рискове.

След това следва да се анализира как и с какви форми индивидуалните агенти се възползват от икономическите, пазарните, институционалните и др. въз-

¹² Вж. **Башев, Х.** Ефективност на фермите и аграрните организации. // Икономическа мисъл, 2012, бр. 4, 46-104.

можности и преодоляват съществуващите ограничения и рискове чрез избор на или дизайн на нови (взаимно) изгодни частни или колективни форми (правила, организация) за управление на своята дейност и взаимоотношения. Аграрният сектор е богат на многообразни частни организации от различен тип, базирани на договорни споразумения, квази или пълна (хоризонтална, вертикална) интеграция в снабдяването със земя, труд, финанси, материални активи, маркетинг на продукцията и т.н. (Башев, 2012). Например колективната организация на фермерите за маркетинг повишава договорните позиции, понижава пазарната неопределеност и риск за членовете, минимализира разходите (за търсене на информация, сертификация, промоция и реализация на продукта, договаряне и санкциониране, пакектиране, съхранение) и повишава приходите (пазарни цени и дял) от реализацията, като повишава доходността, рентабилността и икономическата устойчивост на фермерската дейност.

Рационалните (частни) агенти обикновено използват и/или проектират такива форми за управление на разнообразната си дейност и взаимоотношения, които са най-ефективни за специфичната институционална, икономическа и природна среда и които максимализират съвкупните им ползи (производствени, екологични, финансови, транзакционни, социални) и минимализират съвкупните им (производствени, транзакционни и т.н.) разходи (Башев, 2012). Резултатът от подобна частна оптимизация на фермерското управление и дейност обаче невинаги е най-ефективното разпределение на ресурсите в обществен мащаб и максимално възможната устойчивост. Има много примери за „провал“ на частния сектор в управлението на обществено желаната фермерска (икономическа, социална, екологическа) дейност, които следва да се идентифицират и анализират. Например поради ниската възможност за защита („ниска присвояемост“), невъзможност за реализиране на минимален ефективен размер и/или високите разходи за договаряне, мониторинг, изпълнение и санкциониране на контрактите, снабдяването с екопродукти не може да се организира ефективно посредством частни форми (вътрешностопанска организация, договор, сдружение).

След това следва да направи анализ на многобройните форми на „включване“ на обществото в аграрното управление чрез предоставяне на информация и обучение на частните агенти, стимулиране и (ко)финансиране на техните доброволни дейности, налагане на задължителен ред и санкции при неизпълнение, директно организиране на дейности (държавно предприятие, научни изследвания, мониторинг и т.н.). Този анализ е необходимо да включва и специфичните (икономически, социални, екологически) изгоди и съвкупните разходи за индивидуалните агенти и обществото като цяло от прилагането на съответната обществена интервенция. Много често се наблюдават примери за обществен „провал“ (бездействия, неправилна интервенция, прекомерно регулиране, лошо управление, корупция), които водят до съществени проблеми за фермерската устойчивост. Тези случаи следва да се идентифицират и анализират.

Голяма част от прилаганите форми за агроуправление са интегрални и въздействат на повече от един аспект на фермерска устойчивост. Освен това подобряването на един аспект чрез определена форма често е свързано с отрицателни ефекти по отношение на друг аспект, компонент или елемент. Например

продуктовите и/или директни субсидии повишават доходите и икономическата устойчивост на стопанствата, но могат да доведат до прекомерна интензификация и екологически проблеми, по-нататъшна диференциация на ефективността и устойчивостта на различните ферми и т.н. Трябва винаги да се държи сметка и за общата ефективност на дадена форма, на определен „пакет“ от инструменти или на системата за управление като цяло.

Следва да се идентифицират, анализират и оценят всички съществуващи и други реално възможни (потенциални) форми на агро-управление, като се характеризират и взаимната допълняемост (съвместен или мултипликационен ефект), и противоречията между отделните форми и механизми за управление. Например често частните (еко)инициативи на отделните агенти са в „противоречие“ една с друга и/или с интересите на трети страни; нерядко икономическите стратегии на стопанствата не включват социални и екологически цели; обикновено, обществените, колективните и частните форми са взаимнодопълняеми и т.н.

Анализът и оценката на системата за управление на фермерската устойчивост е сложен, многоаспектен и интердисциплинарен процес, който изисква задълбочено познаване на предимствата и недостатъците на специфичните форми за управление и подробно характеризиране на тяхната ефективност (изгоди, разходи, ефекти) в специфичните условия на всеки аграрен агент, земеделско стопанство, тип ферми, екосистема, подотрасъл, район и т.н. Тук количествените показатели са малко приложими и най-често се прилага качествена анализ на сравнителни предимства, недостатъци и нетни изгоди.

Таблица 5 обобщава основните форми за управление на фермерска устойчивост у нас в процеса на преход и европейска интеграция.

Таблица 5

Развитие на системата за управление на фермерска устойчивост в България в условията на ОСП на ЕС

Институции	Частни форми	Пазарни форми	Обществени форми
Добре дефинирани и по-добре санкционирани права и правила; „Концепция“ за устойчивост; Европейско законодателство; Колективни институции;	Нерегистрирани ферми; Фирми; Кооперативни стопанства; Специализирани и многофункционални кооперации; Дългосрочни договори за снабдяване и маркетинг; Неправителствени организации; Кодове за професионално поведение;	Директен маркетинг; Търговия на пазари на едро, тържища и борси; Търговия с формални брандове, произходи, биологични продукти, и услуги на екосистемите; Електронна търговия с аграрни продукти;	Прилагане на регулациите и стандартите на ЕС; Оперативни програми на ЕС; Национални програми за екоуправление (земи, води, отпадъци, емисии и т.н.); ПРЗСР; Директни плащания от ЕС; Национални доплащания; Експортни субсидии;

Институции	Частни форми	Пазарни форми	Обществени форми
Мониторинг и санкции от страна на ЕС	Диверсификация в преработката, услугите и маркетинга; Кредитни кооперации; Асоциации на водоползвателите; Браншови организации на производителите; Екоасоциации; Еко- и др. етикети; Защитени произходи и наименования.	Свободно (моно-полно) ценообразуване на водата за напояване; Застраховане срещу природни бедствия	Млечни квоти; Система за съвети в земеделието; Регионални програми за аграрно развитие; Система за социален, икономически и еко-мониторинг, анализ и контрол; Защитени зони (НАТУРА); Компенсации за природни бедствия; Задължително обучение на фермери; Данък доход и смет; Подпомагане на трансгранични инициативи; Социално осигуряване и подпомагане; Държавни предприятия за изследвания, поддържане на екосистеми и т.н.; Държавна промоция, изложения и т.н. аграрни продукти и услуги

Източник: авторът.

Идентифицирането и оценката на специфичните форми за управление на фермерска устойчивост на ниво стопанство, екосистема, район и отрасъл са обект на самостоятелно микроикономическо изследване.

6. Компоненти, нива и фактори на управлението на фермерската устойчивост

Анализът на системата и на формите на управление се прави за фермерска устойчивост като цяло и всеки от основните ѝ аспекти – управленчески, икономически, социален и екологически. За всеки аспект анализът се задълбочава и по основни елементи – принципи и компоненти на фермерска устойчивост (Схема 2). Последните се характеризират със значителни специфики по отношение на потребностите, формите, факторите и ефективността на управлението. Например съставните компоненти на управлението на екологическата устойчивост на фер-

мите са: (ефективно) управление на почви, води, атмосфера, биоразнообразие, ландшафт, климат и др.; на управлението на икономическата устойчивост: управление на производствената и икономическа ефективност, адаптивността, финансовата стабилност и др. на стопанствата и отрасъла; на управлението на социалната устойчивост: подобряването на благосъстоянието на фермерите и на селските общности и т.н.

Някои от специфичните форми за управление касаят само един аспект на фермерска устойчивост, докато други са *интегрални* и влияят на два или всичките от тях. Определена форма подлежи на самостоятелна оценка само ако оказва съществено влияние върху управленческата, социалната, икономическата и екологическата устойчивост. Ако две и повече форми за управление са взаимнодопълващи се и оказват съвместно въздействие, те се оценят в „пакет“ като едно цяло.

В зависимост от специфичните цели анализът на системата за управление на фермерска устойчивост може (и следва) да се прави на четири различни нива (Схема 2): *индивидуално* – индивидуални ферми; *колективно* – комплексна ферма (кооперация, партньорско сдружение, корпорация), специална организация (за снабдяване с услуги, съвместна екодейност и т.н.), специфична екосистема или район и др.; *национално* – даден подотрасъл на селското стопанство, аграрния сектор като цяло; *международно* – в регионален, европейски или глобален мащаб.

На всяко от нивата следва да се идентифицират и анализират релевантните форми и механизми на управление на фермерската устойчивост. Трябва да се внимава при определяне на елементите на системата за управление на различните нива. Някои от основните форми на национално или отраслово равнище могат изобщо да не са релевантни за стопанствата от даден тип. Например голяма част от инструментите на ОСП на ЕС изобщо не въздейства на мнозинството от стопанства в страната поради невъзможност за участие в програмите за обществена подкрепа (формални ограничения, високи разходи), липса на интерес, висока трудност и разходи за установяване на нарушенията и санкциониране от страна на властта и т.н. На някои от нивата на анализ (стопанство, район) може изобщо да няма специфична (формална) структура за управление на фермерска устойчивост, а то да се осъществява единствено от фермите и фермерските организации и/или от общата система за управление в отрасъла/страната.

Като правило ефектът и разходите на определено ниво и на по-горните нива на управление не е проста сума от тези на съставните елементи или от тези на по-долните нива на управление. Следва да се отчитат необходимостта от „колективни действия“ за достигане на минимален икономически, социален, екологически и технологически размер за положителен ефект, съвместните и мултипликативни ефекти, разнопосочните и косвените ефекти и разходи в субектите и нивата на управление, в пространството и във времето.

Земеделските стопанства са основен елемент от системата за управление на селското стопанство. Това налага да се оценява *сравнителният* и *абсолютен потенциал* (вътрешни стимули, възможности, разходи, намерения) на различните типове стопанства (самозадоволяване, полупазарни, фамилни, арендни, кооперации, корпоративни, обществени) за: устойчиво земеделие и иновации, опазване и възстановяване на природните ресурси, дългосрочни инвестиции, минимализи-

ране на преките и косвените негативни ефекти, разрешаване на съществуващите предизвикателства, намаляване на свързаните разходи и рискове, ефективна адаптация. Подобен анализ е по-сложен за фермите с комплексна вътрешна структура (многочислените партньорства, земеделски кооперации, аграрни корпорации, обществени ферми), които се характеризират с разделение на собствеността от управлението, и многочислени собственици и наета работа сила с разнопосочни интереси, характер на личните предпочитания, възможности и т.н. На над-стопанските нива управлението на устойчивостта е или интегрирано в основните механизми за въздействие (например изискване за еко-съответствие, добри земеделски практики и др.), или е специализирана структура (програми за подпомагане на доходите, агроекология, задължителни стандарти за качество и безопасност на продукта, условия на труд, опазване на околната среда, благосъстояние на животните).

Развитието на системата за управление на фермерска устойчивост и изборът на една или друга форма зависят от множество икономически, политически, институционални, поведенчески, технологически, международни, природни и т.н. фактори. Така например типът и еволюцията на формите на агроуправление силно зависят от *персоналните характеристики* на фермерите и на другите участници в процеса – лични предпочитания, опит, познания, възможности, идеология и т.н. Друг важен фактор е *развитието на науката и технологиите*, които определят степента на опознаване на факторите и последствията от устойчиво развитие, дават по-пълна информация за социално-икономическите и екологическите проблеми и рискове (степен на деградация и замърсяване на природната среда, специфично въздействие на различните ферми и технологии) и предоставят възможности за ефективно управление (подобряване, адаптация) на различните аспекти на фермерска устойчивост. Изборът на форма за управление силно зависи и от *пазарното и общественото търсене* (и натиск) за устойчива експлоатация на природните ресурси и аграрно развитие. Характерът на това търсене зависи от общото социално-икономическото развитие, приоритетните (социални, икономически, екологични) предизвикателства на съответния етап, възможностите за печелене и инвестиции и общата еволюция на институционалната среда (правила, стандарти, подкрепа и др.). Друг важен фактор, детерминиращ системата за управление, са *публичните (национални, европейски) политики*, а така също и прилагането на международните конвенции и споразумения, касаещи различните аспекти на фермерска и аграрна устойчивост. Така например голямата част от българските стопанства адаптират своето производство и технологии към новите инструменти (ограничения, стандарти, подкрепа) на ОСП въведени след 2007 г. Най-накрая системата за управление на устойчивостта зависи от *естествената еволюция на природната среда* (затопляне, екстремни климат, засушаване), която налага форми, способстващи за противопоставяне на отрицателните трендове и/или за адаптация към естествените промени. Следва да се идентифицират специфичните фактори на управлението на фермерска устойчивост и да се анализира тяхната значимост и съвместимост в съвременния етап от развитието на селското стопанство, неговите подотрасли, различните райони, типове агроекосистеми, ферми и т.н.

В дългосрочен план равнището на фермерска устойчивост и на управленческата, икономическата, социалната и екологическата устойчивост на фермите, и на свързаните с тях рискове, конфликти и разходи, зависят от ефективността на „изградената“ система за управление в обществото, сектора, района, стопанската организация и т.н. Във всеки определен момент или по-кратък период на анализ обаче невинаги могат да се намерят адекватни данни и/или определят преки връзки между системата за управление (и на отделните ѝ форми) и фермерската устойчивост. Причините за това са: времевият „лаг“ между управленческите действия („подобряването“ на системата за управление), промяната на поведението на агентите, и позитивния, негативния или неутралния ефект върху състоянието на фермерската устойчивост и отделните ѝ аспекти; „невъзможността“ за адекватна оценка на всички социални, икономически и екологически аспекти и свързаните рискове и разходи, поради липса на „пълно“ познание за състоянието и процесите на изменение на аграрния сектор, селските общности и природата, за характера на връзката им с фермерската дейност (включително на новите продукти и технологии, традиционните организации и т.н.) и за бъдещите разходи, свързани с влошаване, възстановяване и съхранение на аграрните структури, социалните общности и на природната среда; липсата на достатъчни фактически данни за социално-икономическите процеси във фермите и селските райони („жизнеспособност“) и за състоянието и рисковете на природната среда (степен на екодеградация и замърсяване в селското стопанство) поради недостатъчен мониторинг, прецизни измервания, методологии или изследвания в тази област; „недооценка“ на социалния капитал и природните ресурси от страна на агенти, социални групи или обществото като цяло и/или „липса“ на каквато и да е система за управление на някои от аспектите на фермерската устойчивост.

За да се преодолеят тези трудности, отделните управленчески форми се оценяват и по това: как въздействат върху поведението на агентите (намерения, действия, ефекти); доколко индуцират индивидуално поведение и действия за поддържане и подобряване на управленческите, икономическите, социалните и екологически функции на фермите; каква част от агентите обхващат – т.е. доколко мащабът на дейността (колективните действия) спомага да се повишат икономическата жизнестойкост, социалната отговорност и природосъобразността на дейността на стопанствата и в отрасъла.

Трябва да се има предвид, че състоянието и промените на социално-икономическото състояние на земеделието, селските райони и природната среда са резултат не само от системата за управление в дадено стопанство, район, отрасъл и страната, но и на други фактори като общо демографско развитие (състаряване на населението, обезлюдяване на цели райони), въздействие на останалите сектори в страната и в международен мащаб (конкуренция, финансова криза, принос за глобалното затопляне), естествената еволюция на природната среда и т.н. В резултат на това реалното подобряване или влошаване на управлението на устойчивостта на дадена ферма, група ферми в района, подотрасъла или страната може да е съпроводено с липса или разнопосочна промяна на равнището на устойчивост на съответните нива и като цяло. В много случаи е изобщо невъзможно да се „въздейства“ на икономиката, социалната или природната среда пос-

редством (агро)управление и ефективната адаптация е единствено възможна стратегия за преодоляване на социално-икономическите и екологически последици за фермите и отрасъла.

Следва да се има предвид, че не съществуват „универсални“ форми за управление, еднакво приложими (ефективни) за всички аспекти на фермерска устойчивост и за всички възможни условия, при които функционират различните стопанства.

Индивидуалните управленски форми често са алтернативни, но не и еднакво ефективни за организиране на дейността. Всяка от тях има специфични *предимства* и *недостатъци* за защита на правата и инвестициите, за координиране и стимулиране на обществено желаното поведение, за реализиране на икономии на размери и мащаби, както и на производствени и транзакционни разходи. По принцип *свободният пазар* има големи координиращи и стимулиращи качества („невидима ръка”, силата на конкуренцията) и предоставя неограничени възможности за печелене от специализацията и размяната. Пазарното управление обаче може да е съпроводено с висока неопределеност, риск и разходи в резултат от липсата (асиметрията) на информация, ниска присвояемост на някои права, нестабилност на цените, както и наличие на вероятност от опортюнистично поведение и ситуация на липсващи и неразвити пазари.

Специалната договорна форма (частно разпореждане) позволява по-добра координация и интензификация на дейността и защита на правата и инвестициите на агентите. Тя обаче може да изисква значителни разходи за уточняване и изготвяне на условията на договора, адаптиране към постоянните промени в условията, санкциониране и оспорване на договореностите и т.н. *Вътрешната организация* дава възможност за по-голяма гъвкавост и контрол на дейността (директна координация, адаптация, санкциониране, разрешаване на конфликтите посредством вътрешно разпореждане). Разширяването на тази форма извън границите на малобройното партньорство, което позволява достигане до размера на минималните технологични и екологични изисквания и реализиране на икономии на размери и мащаби, може да е свързано с големи разходи за развитие (намиране на партньори, проектиране, формална регистрация, реструктуриране) и за текущо управление (колективно вземане на решения, координация на дейността, контролиране на опортюнизма на членовете, супервизия и стимулиране на наетата работна сила).

Разделянето на собствеността от управлението (кооперация, корпорация, обществена ферма/фирма) дава големи възможности за ръст в производителността и за повишаване на управленската ефективност – вътрешно разделение и специализация на труда; достигане на изискванията на социалните и екосистемите; експлоатиране на икономии на размери и мащаби; въвеждане на иновации; диверсификация; поемане и разпределение на риска; инвестиране в промоция на продукти, запазени марки и взаимоотношения с потребители, партньори и с властта. *Кооперативната и ненасочената към печалба форми* имат и слаби вътрешни възможности за дългосрочни инвестиции поради ненасочените към печалба цели и невъзможността за търгуване на дяловете (horizon problem). Развитието и поддържането на големи колективни организации често са свързани със значителни разходи – за инициране, информирание, колективно вземане на

решения и разрешаване на вътрешните конфликти, за контролиране на опортюнизма на съществуващите и потенциалните членове, за модернизация, преобразуване и ликвидация.

Не на последно място *обществените форми* често са свързани с високи вътрешни (вътрешна администрация и координация) и външни (за други частни и обществени агенти) разходи – за създаване, функциониране, координиране, контролиране, погрешно управление, ползване от частните и други агенти, реорганизация и ликвидация. За разлика от пазарните и частните форми при обществената организация не съществува автоматичен механизъм (конкуренцията) за селекция на неефективните форми. Тук е необходимо обществено вземане на решение, което изисква високи разходи и време и често е повлияно от силни частни интереси (лобиращи групи, политици и техните приближени, бюрократи, наети работници) вместо от ефективността (Башев, 2012). Прилагането на „наподобяващи пазара“ механизми в обществения сектор (търгове, конкуренция) и нечисти (държавни), а повече хибридни (обществено-частни) форми е начин да се преодолеят част от недостатъците на обществените форми.

7. Ефективност на управлението на фермерската устойчивост

Ефективността на управлението на фермерската устойчивост изразява специфичната резултатност по отношение на степента на достигане на реално (управленчески, технологически, агрономически, социално, политически, икономически) възможното равнище на управленческа, социална, икономическа и екологическа устойчивост на стопанството и минимализиране на съвкупните разходи за управление.

Оценките на ефективността на управлението биват за *цялостната ефективност* и за *частичната ефективност*, като първата включва системата за управление като цяло, а втората е за основните елементи (инструменти) на управление.

В зависимост от целите и периода (минал, настоящ, бъдещ) на анализ и наличната информация оценката на ефективността на системата за управление или на отделен неин елемент е за *потенциалната ефективност* или *фактичната ефективност* на управлението. Първата показва *потенциала* на системата или на отделна форма за промяна на поведението, действията и резултатността на агентите за реализиране на фермерска устойчивост. Втората показва *крайната резултатност* (ефект, въздействие, разходи) върху равнището на фермерска устойчивост.

Резултатността от специфичната система за управление на фермерската устойчивост в края на краищата намира израз в определено равнище и динамика на управленческата, социалната, икономическата и екологическата устойчивост на стопанствата. Съответно висока или нарастваща фермерска устойчивост означава висока ефективност на системата за управление, и обратно. За целта се предлага предложеният в предишните части на статията подход за оценка на общата и частната устойчивост на фермата.

За нуждите на управленческата практика и дизайн често се налага оценка на ефективността посредством потенциалната ефективност, което позволява, своевременно да се оцени равнището ѝ, констатира ниска „ефективност“ и въз-

можност за повишаване и предприемат мерки за подобряване на прилаганата система за управление. Това е обусловено и от факта, че често не съществува или е прекалено скъпо да се събере необходимата информация за някои (или всички) елементи на ефективността или пък е невъзможно, количествено да се определи приносът на отделна форма в крайната резултатност.

В тези случаи се ползва система от подходящи показатели за оценка на потенциала на отделните форми за ефективна управленческа, икономически жизнена, социална насочена и природосъобразна дейност на фермите. Подобряването на дейността обаче винаги е свързано с прогресивна промяна на фермерска устойчивост поради ниска фактическа ефективност или влиянието на други фактори. Не трябва да се забравя, че едни и същи управленчески форми имат нееднаква приложимост, изгоди, и разходи за различните агенти и следователно различен потенциал и стимули за подобряване на фермерската устойчивост.

Неизчерпателен списък от показатели за дейност, които могат да се ползват при оценка на потенциалната ефективност на формите за управление на управленческата, икономическата, социалната и екологическата устойчивост, е представен на Таблица 6 (Таблица 6).

Следва също така да се прави оценка на *абсолютната и сравнителната ефективност* на управлението на фермерска устойчивост. Абсолютната ефективност изразява резултатността по отношение на състоянието преди въвеждане на определена форма или усъвършенстването на системата като цяло. Ако устойчивостта в резултат на новата система за управление се подобрява или се предотвратява по-нататъшното ѝ снижаване, то новата форма е (по) ефективна, и обратно. Така например могат да се оценят влиянието на директните субсидии на ОСП след 2007 г. върху равнището на аграрна устойчивост, ефективността на новите „зелени плащания“ върху екоповедението и екологическата устойчивост, приносът на мерките на ПРЗСР за подобряване на социалната, икономическата и екологическа устойчивост на отрасъла и т.н.

Сравнителната ефективност показва резултатността (ефекти, разходи) на дадена форма или на системата за управление в сравнение с друга алтернативна форма (система). Тук следва да се прецени дали изобщо е практически възможна друга алтернативна система за управление, която да може да повиши равнището на фермерска устойчивост или да реализира даденото равнище с по-малко съвкупни (частни и обществени) разходи. Този подход също се използва за сравняване на две или повече възможни форми с цел избор на най-ефективната(е).

Например социалната и икономическа устойчивост на фермата могат да се повишат посредством редица алтернативни форми на обществена интервенция: директна подкрепа на доходите на фермерите на база продуктови субсидии, несвързани с производството субсидии за фермите, преференциални данъци и кредитиране, ценова регулация (вода за напояване, електричество, фермерска продукция), търговски мерки (експортни субсидии, квоти, тарифи), индиректна подкрепа (безплатно обучение, държавни услуги) и др. Подобно екологическата устойчивост може да се подобри посредством обществена подкрепа на

Таблица 6

Показатели за оценка на потенциалната ефективност на формите за управление на фермерска устойчивост

Управленческа устойчивост	Икономическа устойчивост	Социална устойчивост	Екологическа устойчивост
<p>Липса на големи трудности при осигуряване на необходимия труд;</p> <p>Липса на големи трудности при осигуряване на необходимата земя и природни ресурси;</p> <p>Липса на големи трудности при осигуряване на необходимите материални ресурси;</p> <p>Липса на големи трудности при осигуряване на необходимите иновации и ноу-хау;</p> <p>Липса на големи трудности при осигуряване на необходимите финанси;</p> <p>Липса на големи трудности при реализация на продуктите и услугите.</p>	<p>Стоковост на продукцията;</p> <p>Иновационна активност;</p> <p>Степен на прилагане на необходимите агротехнически мероприятия;</p> <p>Размер на частните инвестиции;</p> <p>Участие в обществените програми за подпомагане;</p> <p>Размер на обществените субсидии;</p> <p>Размер на външните инвестиции;</p> <p>Прилагане на системи за управление на качеството;</p> <p>Дългосрочен договор за снабдяване;</p> <p>Дългосрочен договор за маркетинг;</p> <p>Участие във фермерска организация;</p> <p>Повишаване на квалификацията на персонала;</p> <p>Брой на защитени или използвани произходи, запазени марки и др.</p>	<p>Участие в социални инициативи на фермите и фермерските организации;</p> <p>Степен на прилагане на стандартите за труд;</p> <p>Степен на диверсификация на дейността;</p> <p>Участие на жените в управлението на стопанството;</p> <p>Брой на наетата работна сила;</p> <p>Брой участия в колективни инициативи;</p> <p>Участие в организации на общностите и групите по интереси;</p> <p>Динамика на заплащането на труда;</p> <p>Степен на социално осигуряване;</p> <p>Размер на разходите за социално развитие.</p>	<p>Прилагане на ефективен сеитбооборот;</p> <p>Прилагане на добри земеделски и екологически практики;</p> <p>Въвеждане на професионални екокодове и стандарти;</p> <p>Преход към еко или биологично производство;</p> <p>Въведени екопродукти и услуги;</p> <p>Размер на разходите за опазване на природната среда;</p> <p>Брой и обхват на сключените обществени еко-еко-договори;</p> <p>Участие в екокооперация или сдружение;</p> <p>Участие и размер на агро-екологическите плащания;</p> <p>Размер и дял на необработваната земеделска земя;</p> <p>Брой и вид на животните на единица земеделска земя;</p> <p>Количество на препарати за химическа защита на растенията общо и на единица площ.</p>

Източник: авторът.

екосдружения, обществени екодоговори, общи или специфични (зелени, необлагодетелствани райони и т.н.) директни плащания и др. Сравнителната ефективност на всяка от тези форми показва сравнителните предимства и недостатъци (допълнителни разходи, допълнителен стопански, социален, екологически ефект) по отношение на алтернативните форми.

На етапа на вземане на управленчески решения анализите на сравнителната ефективност са средство за избиране на най-ефективния вариант за управление на фермерска устойчивост (поведение, инвестиции, коопериране, ползи) между институционално, финансово и технологически възможните алтернативни форми. Следователно те са средство за повишаване на абсолютната ефективност на управлението.

Следва да се разграничават и правят оценки на *краткосрочната, средносрочната и дългосрочната ефективност* на системата за управление на фермерска устойчивост. Това е обусловено от факта, че потребностите и условията на управление се изменят във времето, а анализът се прави в конкретен момент от времето или за даден период. Отчитането на „фактора време“ става посредством определяне на: *краткосрочна ефективност* – обикновено до 5 години или текущия програмен период (7 години); *средносрочна ефективност* – сравнително по-дълги периоди от времето (например 5-10 години). Болшинството от мениджърите на ферми в нашата страна са в напреднала възраст и им предстои да се пенсионират в близките години, така че е подходящо да се използват 8-12 години; *дългосрочна ефективност* – в обозрим дългосрочен план от 12-15 и повече години, който в голяма степен следва да се свърже със съхранението и трансфера на аграрните ресурси за бъдещите поколения.

При оценка на ефектите, разходите и ефективността на индивидуалните елементи за управление следва да се има предвид тяхната разновременност, съвместност, взаимнадопълняемост, разнопосочност, пространствена и социална обособеност и потенциал за развитие в условията на постоянно променяща се социално-икономическа и природна среда. Така например много от оценките на ефективността обикновено включват единствено преките разходи и изгоди, като се пропускат значителните косвени разходи и ефекти. Освен това при оценка на управленческите форми често не се отчитат значителните частни и обществени *транзакционни* разходи, а те са критични за правилното определяне на ефективността (Башев, 2012).

Транзакционните разходи биват *еднократни* (за разработване и внедряване на определена управленческа форма) и *текущи* (за използване на дадената форма от различните агенти).

Следователно при оценка на разходите за управление следва да се включат: чисто „*производствените*“ разходи и *инвестиции*, които са свързани с технологията на аграрното производство, социалното развитие и екоконсервацията; *транзакционните разходи*, които са свързани с управление на взаимоотношенията с други агенти – разходите за труд и средства за придобиване на информация, договаряне, организационно развитие, регистрация и защита на

права и продукти, контролиране на опортюнизма, разрешаване на споровете, адаптация към пазарната и институционална среда и др.

При оценка на обществените форми следва да се отчитат съвкупните разходи, които обикновено включват: директни програмни разходи на данъкоплатците и/или подпомагащата институция (за управление на програмата, финансиране на частната или колективна дейност, контрол, отчитане и оспорване на изпълнението), транзакционни разходи (за координация, стимулиране, контрол на опортюнизма и лошото управление) на бюрокрацията, частните или колективни разходи за участие на агентите в обществените форми (за адаптация, информирание, договаряне, такси, разходи за социален контрол върху и реорганизация (модернизация, ликвидация) на обществените форми, и (алтернативните) „разходи“ за обществено бездействие (отрицателни ефекти върху икономика, здраве на хората и животните, загубено биоразнообразие и т.н.).

Заклучение

В статията се опитахме да докажем, че е възможно да се разработи практически приложима система за анализ и оценка на устойчивостта на фермите и на системата за управлението ѝ в нашата страна. Също така стана ясно, че е невъзможно да се разработи „перфектна“ система, която да е еднакво ефективна за всички типове стопанства, отрасли на земеделието и за специфичните условия на всяка ферма.

Независимо от това разработената система позволява да се получи представа за равнището на устойчивост на стопанствата като цяло и в отделните ѝ аспекти, да се анализират принципните механизми и форми за управлението ѝ и да се идентифицират основните насоки за нейното повишаване чрез промяна на стопанската стратегия и обществените политики.

Анализите на равнището и на системата на управление на фермерска устойчивост са изключително важни и в теоретически, и в непосредствен практически-приложен аспект. В нашата страна обаче подобни анализи значително изостават както от съвременното развитие на теорията, така и от нуждите и развитието на аграрната практика.

Предложеният в тази статия подход за оценка на равнището и на системата за управление на фермерска устойчивост следва да се дискутира и усъвършенства. Ние планираме да тестваме предложената за обсъждане система при ферми от различен вид и месторазположение и след като я коригираме, допълним и подобрим, да я препоръчаме за ползване в научната и управленческата практика в страната. Крайната цел на разработката е да се подобрят както научните подходи в тази важна област, така и да се подпомогне фермерското управление и държавната политика в отрасъла. За постигане на тези цели обаче е необходимо събиране на допълнителна микро- и макроикономическа информация за поведението и дейността на фермите и останалите аграрните субекти, ефектите и въздействието върху социалните общности и природната среда и т.н.

Цитирана и използвана литература

1. Башев, Х. Ефективност на фермите и аграрните организации. // Икономическа мисъл, 2012, бр. 4, 46-104.
2. Bashev, H. Efektivnost na fermite i agrarnite organizatsii. // Ikonomicheska missal, 2012, br. 4, 46-104.
3. Brklacich, M., Bryant, C. and Smith, B. Review and appraisal of concept of sustainable food production systems. // Environmental Management, 15(1), 1991, 1-14.
4. Coase, R. The Problem of Social Costs. // Journal of Law and Economics 3, 1960, 1-44.
5. Hansen, J. Is Agricultural Sustainability a Useful Concept. // Agricultural Systems 50, 1996, 117-143.
6. Lopez-Ridaura, S., Masera, O. and Astier, M. Evaluating the Sustainability of Complex Socio-environmental Systems. MESMIS Framework, Ecological Indicators, 2002.
7. Mirovitskaya, N. and Ascher, W. Guide to Sustainable Development and Environmental Policy. Duke University Press, London, 2001.
8. North, D. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge University Press, 1990.
9. Raman, S. Agricultural Sustainability. Principles, Processes and Prospect. Haworth Press, New York, 2006.
10. Sauvenier, X., Valekx, J. Cauwenbergh Van, N., Wauters, E. Bachev, H., Biala, K., Biolders, C., Brouckaert, V., Garcia-Cidad, V., Goyens, S., Hermy, M., Mathijs, E., Muys, B., Vanclooster, M. and Peeters, A. Framework for Assessing Sustainability Levels in Belgium Agricultural Systems – SAFE, Belgium Science Policy, Brussels, 2005.

Стопанска академия „Д. А. Ценов” – Свищов
Университет за национално и световно стопанство –
София
Икономически университет – Варна
Софийски университет „Св. Климент Охридски”
Нов български университет – София

ИКОНОМИКА 21

Междууниверситетско списание
Година VI, книга 1, 2016

СЪДЪРЖАНИЕ

СТУДИИ

Проф. д-р Цвета Зафирова – Икономически университет, Варна
Управление на нефинансовите рискове при вземане
на стратегически решения..... 3

Професор д-р Храбрин Башев – Институт по аграрна икономика, София
Устойчивост на фермата 22

Доц. д-р Нина Котева – Институт по аграрна икономика, София
Икономическа ефективност и финансова устойчивост
на земеделските стопанства 59

СТАТИИ

**Проф. д.н. Мая Ламбовска – Университет за национално и световно
стопанство, София**
Методически характеристики на управление на риска в системите
за вътрешен контрол..... 83

**Доц. д-р Росица Колева,
гл. ас. д-р Стела Касабова – СА „Д. А. Ценов”, Свищов**
Статистически методи за анализ на бизнес риска 93

ИКОНОМИКА 21

МЕЖДУУНИВЕРСИТЕТСКО СПИСАНИЕ

Редакционен съвет

Главен редактор – проф. д-р Иван Върбанов – СА „Д. А. Ценов”, Свищов
Заместник главен редактор – проф. д-р ик.н. Румен Георгиев –
СУ „Св. Климент Охридски”, София
Проф. д-р ик.н. Нено Павлов – МВБУ, Ботевград
Проф. д-р ик.н. Бойко Атанасов – ИУ, Варна
Проф. д-р Йото Йотов – Университет „Дрексел”, Филадельфия, САЩ
Проф. д-р Клаус-Дитмар Хаазе – Университет Пасау, Германия
Проф. д-р Симеон Желев – УНСС, София
Проф. д-р Васил Цанов – ИИ, София
Проф. д-р Людмил Георгиев – НБУ, София
Проф. д-р Марияна Божинова – СА „Д. А. Ценов”, Свищов
Доц. д-р Григорий Вазов – ВУЗФ, София

Екип за техническо обслужване

Стилов редактор – Анка Танева
Превод на английски език – ст. преп. Лиляна Атанасова
Стилов редактор на английски език – преп. Роузмари Папуърт
Технически секретар – Ралица Сирашка

Дадено за печат на 24.06.2016 г., излязло от печат на 30.06.2016 г., формат 70x100/16, тираж 80.

© Академично издателство „Ценов”, Свищов, Градево 24
© Стопанска академия „Димитър А. Ценов” – Свищов

ISSN 1314-3123

ИКОНОМИКА

Година VI, книга 1, 2016

- Методически характеристики на управление на риска в системите за вътрешен контрол

- Управление на нефинансовите рискове при вземане на стратегически решения

МЕЖДУУНИВЕРСИТЕТСКО СПИСАНИЕ

КЪМ ЧИТАТЕЛИТЕ И АВТОРИТЕ НА СПИСАНИЕ „ИКОНОМИКА 21“

Списание „Икономика 21“ публикува изследователски студии и статии, методологически и методически разработки.

1. Обем:

Студии: минимум - 26 страници; максимум - 40 страници;
Статии: минимум - 12 страници; максимум - 25 страници;
Методологически и методически разработки до 40 страници.

2. Депозирание на материалите:

- на хартиен носител и в електронен вид (по E-mail и/или на CD);

3. Технически характеристики:

- изпълнение Word 2003 (минимум);
- размер на страницата - A4, 29-31 реда и 60-65 знака на ред;
- разстояние между редовете 1,5 lines (At least 22 pt);
- шрифт - Times New Roman 14 pt;
- полета - Top - 2.54 cm.; Bottom - 2.54 cm; Left - 3.17 cm; Right - 3.17 cm;
- номерация на страницата - долу вдясно;
- текст под линия - размер 10 pt;
- графики и фигури - Word 2003 или Power Point.

4. Оформление:

- наименование на статията, име на автора, научна степен, научно звание - шрифт Times New Roman, 14 pt, с големи букви Bold - центрирано;
- наименование и адрес на местоработата; телефони за контакти и E-mail;
- резюме на български език в обем до 15 реда; ключови думи - от 3 до 5;
- **JEL** класификация на публикациите с икономически характер (<http://ideas.repec.org/j/index.html>);
- основен текст (изложение);
- таблиците, графиките и фигурите се вграждат софтуерно в текста (да позволяват езикова корекция и превод на английски). Цифрите и текстът вътре в тях се изписват с шрифт Times New Roman 12 pt;
- формулите се създават с Equation Editor;
- списък с цитираната литература, подреден по азбучен ред - на кирилица и на латиница.

5. Правила за цитиране под линия:

При цитиране да се спазват изискванията на **БДС 17377-96 Библиографско цитиране**, поместени тук: <http://www.uni-svishtov.bg/dialog/Bibl.%20Citirane.pdf>.

Всеки автор носи отговорност за отстояваните идеи, съдържанието и техническото оформление на своя текст.

6. Контакти:

Главен редактор: тел.: (+359) 631-66-338
Стилов редактор: тел.: (+359) 631-66-335
Технически секретар: тел.: (+359) 631-66-238
E-mail: rsirashka@uni-svishtov.bg

Адрес: Стопанска академия „Д. А. Ценов“, ул. „Е. Чакъров“ № 2, Свищов, България